

De vismarkt bij Petten
Cornelis Verbeeck, 1620

Klimaatverandering en erfgoed

Een onzekere toekomst voor ons verleden

Gertjan de Boer
Programmaleider Water & Klimaat

Presentatie

1. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed?
2. Mijn erfgoed onder druk in de Alde Feanen
3. Ons erfgoed onder druk
  - Nederland
  - Wereldwijd
  - Friesland
4. Wat wij van onze voorouders kunnen leren
5. Nieuwe vormen van erfgoed

De Alde Feanen, rechts polder de Wildlanden
Foto: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

1. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed?

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Rijkskennisinstelling OCW

Uitvoeringsorganisatie

Ca. 350 medewerkers

3 locaties

Hele Koninkrijk en internationaal

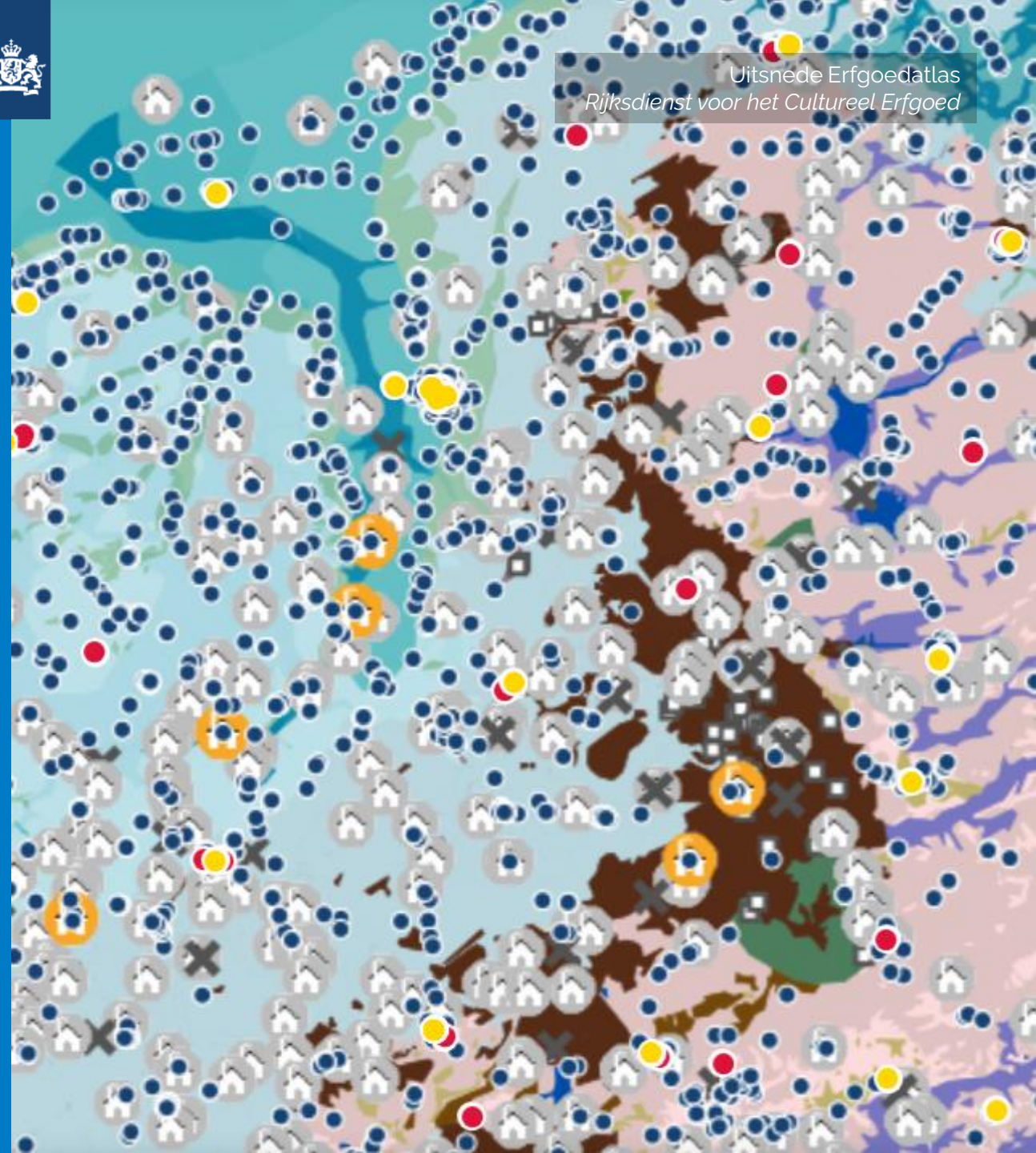
Expertises:

- *Archeologie*
- *Roerend erfgoed*
- *Cultuurlandschap*
- *Gebouwd erfgoed*

Wat doen wij?

- › Expertisecentrum van ons allen
- › Erfgoedadvies (Unesco Werelderfgoed, Rijksmonumenten, beschermde stads- en dorpsgezichten) aan andere overheden, instellingen en eigenaren
- › Onderzoek naar erfgoedlocaties, erfgoedverhalen en lokaal erfgoed
- › Beschikbaar stellen van collectie NL, digitale bronnen en historische kennis (erfgoedatlas, beeldbank)
- › Erfgoed inbrengen bij grote nationale programma's over de inrichting van NL
- › Workshops & presentaties

Cultureel Erfgoed

Waar denkt u aan bij 'uw erfgoed'?

2. Mijn erfgoed onder druk in de Alde Feanen

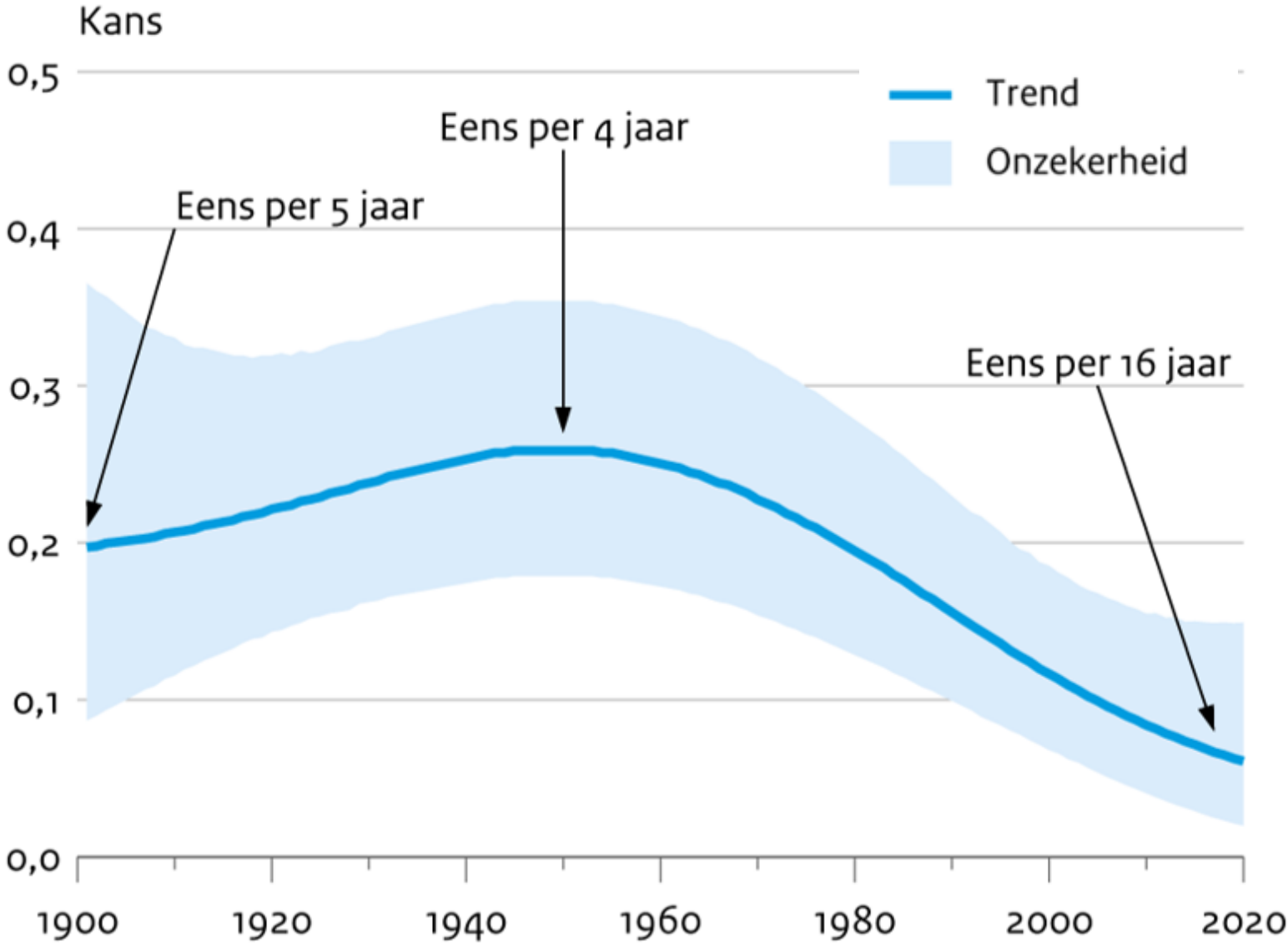

Dit is mijn erfgoed onder klimaatdruk

Kans op Elfstedentocht

Bron: PBL

2050	
6%	
2%	
2%	
0,5%	
2085	
4%	
1,5%	
0,2%	
<0,2%	

Extreem weer Leersum
Juni 2021

3. Ons erfgoed onder druk

Grinnel gletsjer, Montana
Foto's: Glacier National Park

1938

Klimaatverandering?

Grinnel gletsjer, Montana
Foto's: Glacier National Park

1938

1998

1938

1998

2019

Grinnel gletsjer, Montana
Foto's: Glacier National Park

1938

1998

2019

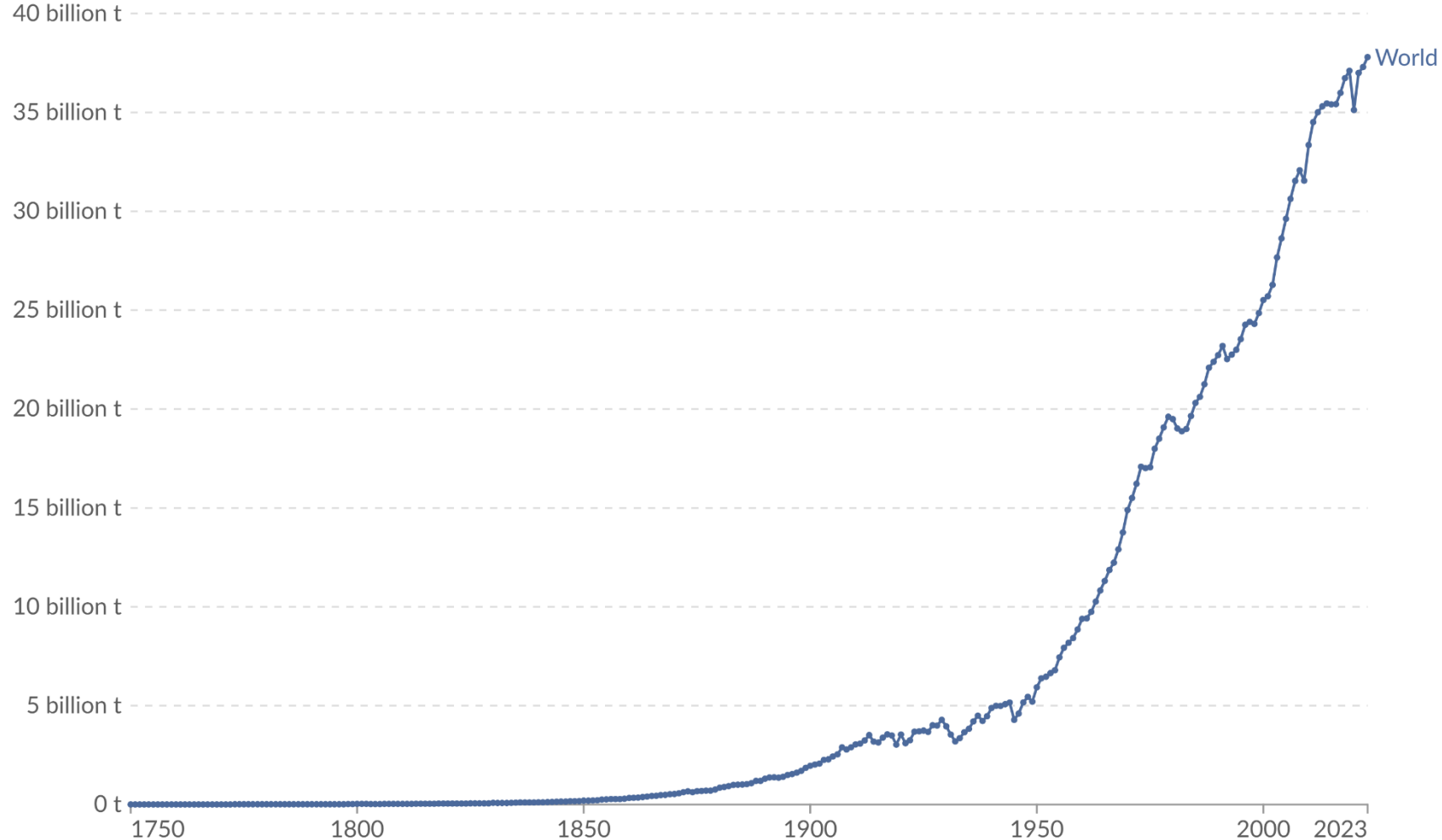

2021

Annual CO₂ emissions

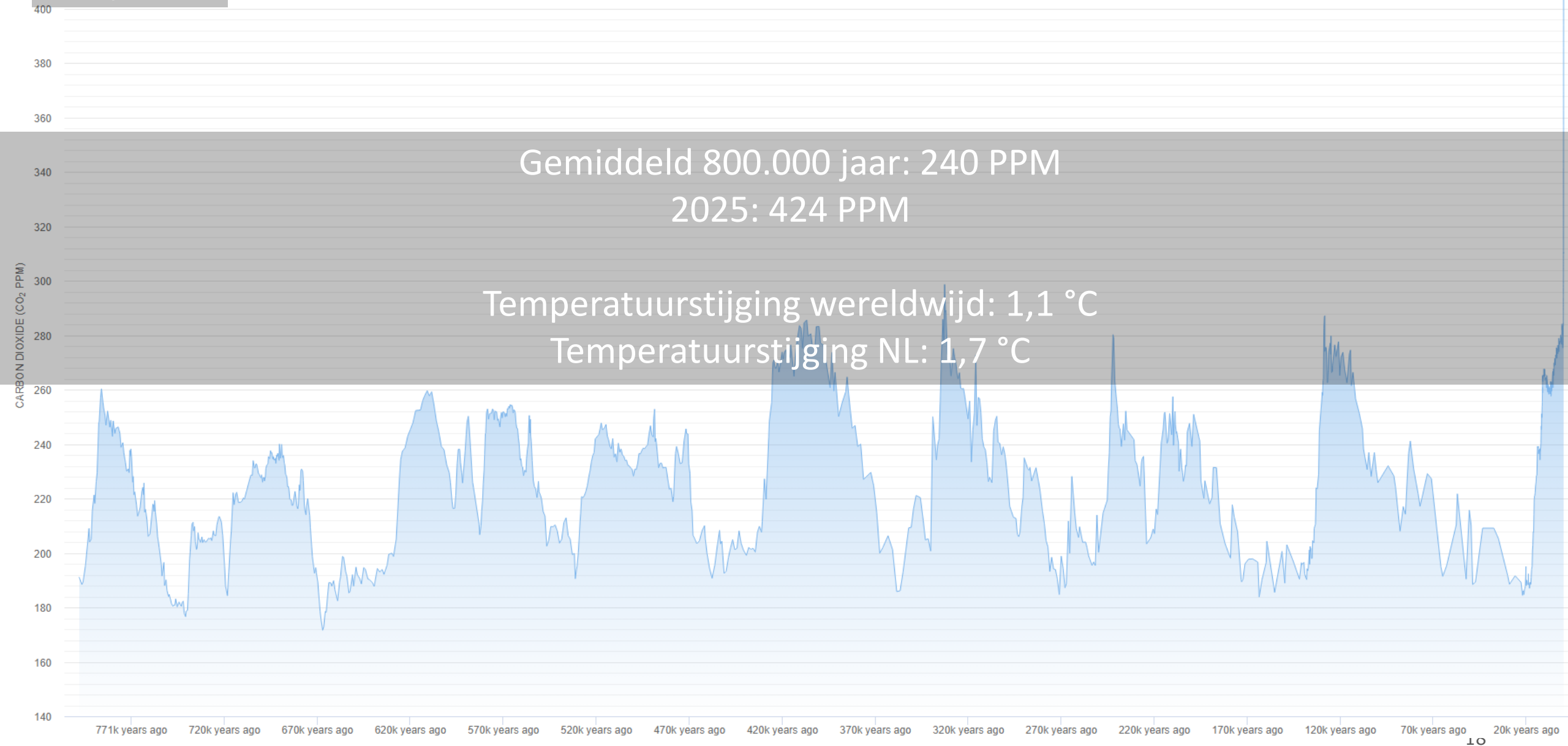
Carbon dioxide (CO₂) emissions from fossil fuels and industry¹. Land-use change is not included.

Data source: Global Carbon Budget (2024)

OurWorldinData.org/co2-and-greenhouse-gas-emissions | CC BY

1. Fossil emissions: Fossil emissions measure the quantity of carbon dioxide (CO₂) emitted from the burning of fossil fuels, and directly from industrial processes such as cement and steel production. Fossil CO₂ includes emissions from coal, oil, gas, flaring, cement, steel, and other industrial processes. Fossil emissions do not include land use change, deforestation, soils, or vegetation.

KNMI Klimaatsignaal'21

Koninklijk Nederlands
Meteorologisch Instituut
Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat

De aarde warmt op. Het klimaat verandert sneller dan we eerder dachten. En dat merken we steeds meer, ook in ons eigen land. We hebben vaker te maken met hitte en extreme neerslag en steeds minder vaak met strenge vorst.

Het klimaatpanel van de Verenigde Naties, het IPCC, heeft vastgesteld dat de opwarming van de aarde door de mens is veroorzaakt.

In 2015 is in het Klimaatakkoord van Parijs afgesproken om de wereldwijde temperatuurstijging te beperken tot 2°C, en het liefst tot 1,5°C. Met de huidige uitstoot bevat de atmosfeer over tien jaar al zoveel broeikasgassen dat de 1,5°C-grens waarschijnlijk permanent overschreden wordt.

Hoe staat het ervoor met het klimaat in Nederland?

Zeespiegel

Als we de uitstoot van broeikasgassen niet verminderen kan de zeespiegel voor de Nederlandse kust rond 2100 tot 1,2 meter stijgen ten opzichte van begin deze eeuw. Als delen van de Antarctische Ijskap instabiel worden kan de zeespiegel zelfs tot 2 meter stijgen.

Rivieren

's Zomers neemt de kans op laagwater in de rivieren toe, terwijl in de winter juist de kans op hoogwater toeneemt.

Droogte

Door de hogere temperaturen en door meer zonnestraling stijgt de verdamping. De kans op droogte in het voorjaar en in de zomer wordt daardoor groter.

Arctische invloed op ons weer

De opwarming in het Arctische gebied is sterker dan in de tropen. Dit kan leiden tot een zwakkere straalstroom. Daardoor is de kans op aanhoudende weersituaties zoals langdurige droge, natte, warme of koude periodes, mogelijk groter.

Orkanen / BES

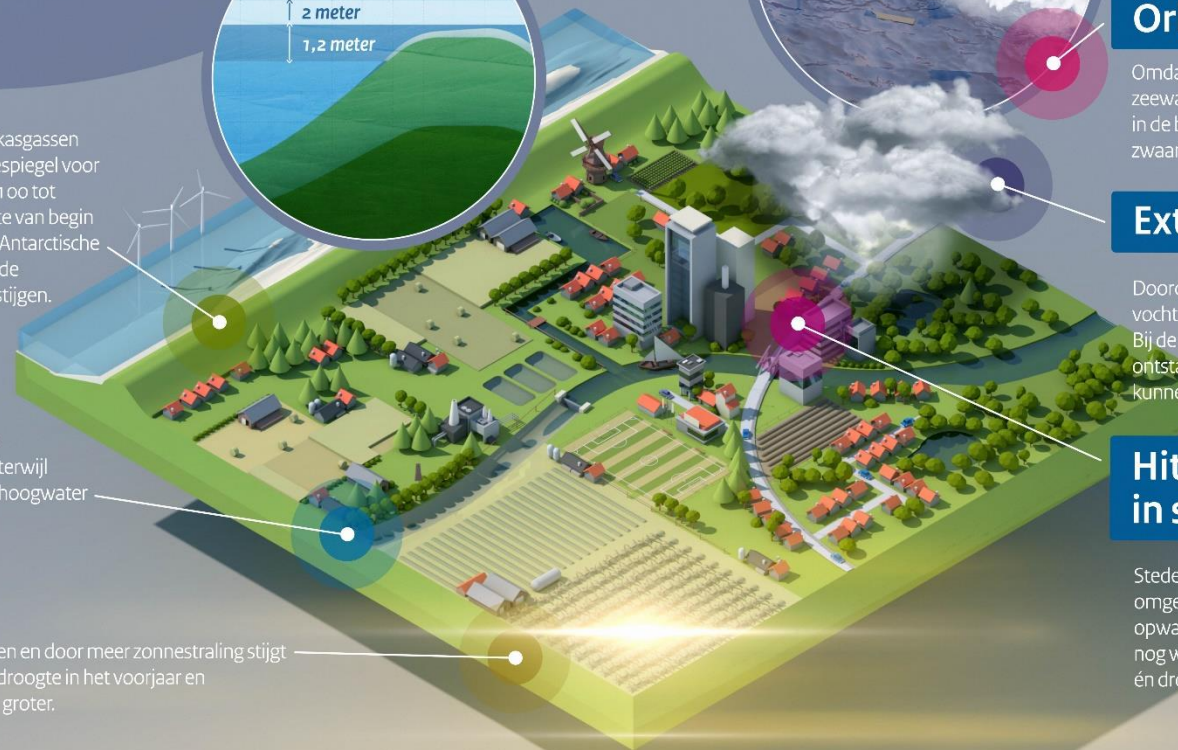
Omdat in een warmer klimaat de zeevatertemperaturen stijgen kunnen de orkanen in de buurt van Bonaire, St. Eustatius en Saba zwaarder worden.

Extreme neerslag

Doordat de lucht in een warmer klimaat meer vocht kan bevatten, ontstaan er extremere buien. Bij de zwaarste buien kunnen ook meer valwinden ontstaan, die gevaarlijk kunnen zijn en veel schade kunnen aanrichten.

Hitte en neerslag in steden

Steden zijn meestal warmer dan de landelijke omgeving door het hitte-eilandeffect. Door de opwarming van de aarde wordt het ook in steden nog warmer. Daarnaast vormen extreme neerslag én droogte een steeds grotere uitdaging voor de stad.

Gezicht op de overblijfselen van de kerk Tolseinde
Zeeuws Archief, Middelburg

*Zolang er gebouwen bestaan, hebben zij van weer en wind en
andere vernielende invloeden te lijden gehad*

Jan Kalf, Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud van monumenten, 1917

Overstroming Geul
Juli 2021

Gerechtelijk archief in Verviers na de overstromingen van juli 2021
Foto: Vlaamse Vereniging voor Bibliotheek, Archief & Documentatie vzw

Droogte op buitenplaats De Wildenborch
Augustus 2022

Molen Het Noorden, Texel
Augustus 2022

Kappen beukentaan landgoed Den Aalhorst, Dalfsen
Januari 2024

Hervormde kerk Aalsum
Maart 2024

Scheuren in kerk te Fransum
Foto: Reyer Boxem

Paalfundering boven grondwater
Foto: Martine Coevert

A wide-angle photograph of a dry riverbed. In the foreground and middle ground, several long, dark, weathered wooden planks are scattered across the sandy and rocky terrain. Some planks are partially submerged in shallow, murky water pools. The background shows a body of water under a bright sky, with sunlight reflecting off the surface. The overall scene suggests a dry climate that has exposed ancient archaeological remains.

Verdroging archeologie
Augustus 2022

**Archeologen niet blij met droge rivieren: 'Veel
erfgoed verdwijnt'**

**Klimaatverandering bedreigt ook
erfgoed onder water**

Verlies organisch materiaal + sporen
2019-2022

De Nijmeegse vierdaagse heeft last van hitte
Foto: Omroep Gelderland

NIEUWS

**Het is spannend, wordt het
te heet voor de Vierdaagse?**

Wateroverlast Zeeuws Museum Middelburg

Toegevoegd: 05-05-2015, 12:24 uur - Update: 05-05-2015, 13:19 uur

Museum Middelburg
Mei 2015

WATEROVERLAST

• Verslag: Manfre

Museum Drachten
Juni 2017

Extreem hoogwater: Groninger Museum sluit preventief de deuren

Collectie Kröller-Müller van de muren gehaald

20 april 2014 16:25 • Aangepast 20 april 2014 16:32

f

WhatsApp

Alle 200 kunstwerken van het Kröller-Müller Museum zijn van de muren gehaald en opgeborgen in een brandvrij depot naast het museum. Het museum deed dat uit voorzorg voor de grote heidebrand die op de Hoge Veluwe woedt.

Net binne

Frans Bau

moeder u

Johnny de

camping

Zo gaat h

KzK: 'Huis

Anouk zie

SP-leider

somenga

Zes doden

Huy: echt

overleder

Internetredactie

MUIDEN

Museum Muiderslot aan de Herengracht in Muiden is zondagochtend

gesloten vanwege wateroverlast. In het kantoor van het museum staat

water.

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Waterschade depot museum Kröller-Müller Otterlo na hoosbui

woensdag 03 augustus 2011 | 18:45 | Laatst bijgewerkt op: woensdag 03 augustus 2011 | 18:45

OTTERLO

binnen

gevoel

het Nati

Kunstwerken bedreigd bij wateroverlast in museum Kranenburg in Bergen

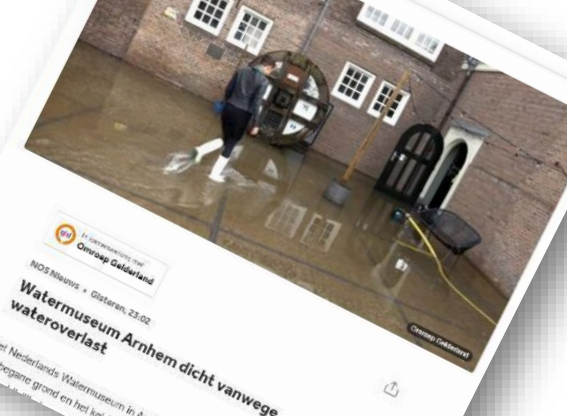

Watermuseum Arnhem korte tijd dicht door wateroverlast

zondag 14 augustus 2011 | 11:11 | Laatst bijgewerkt op: zondag 14 augustus 2011 | 14:27

ARNHEM - Het Nederlands Watermuseum in Arnhem is zondag korte tijd gesloten geweest wegens wateroverlast. Een deel van het (ondergrondse) museum stond onder water vanwege de heftige regenval in de nacht van zaterdag op zondag. Het personeel heeft de problemen zo snel mogelijk

afgevoerd

Watermuseum Arnhem dicht vanwege wateroverlast

NOS Nieuws • Gisteren, 23:02

Watermuseum Arnhem dicht vanwege wateroverlast

De toegange grond en het k

Het Nederlands Watermuseum in Ar

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

Wateroverlast

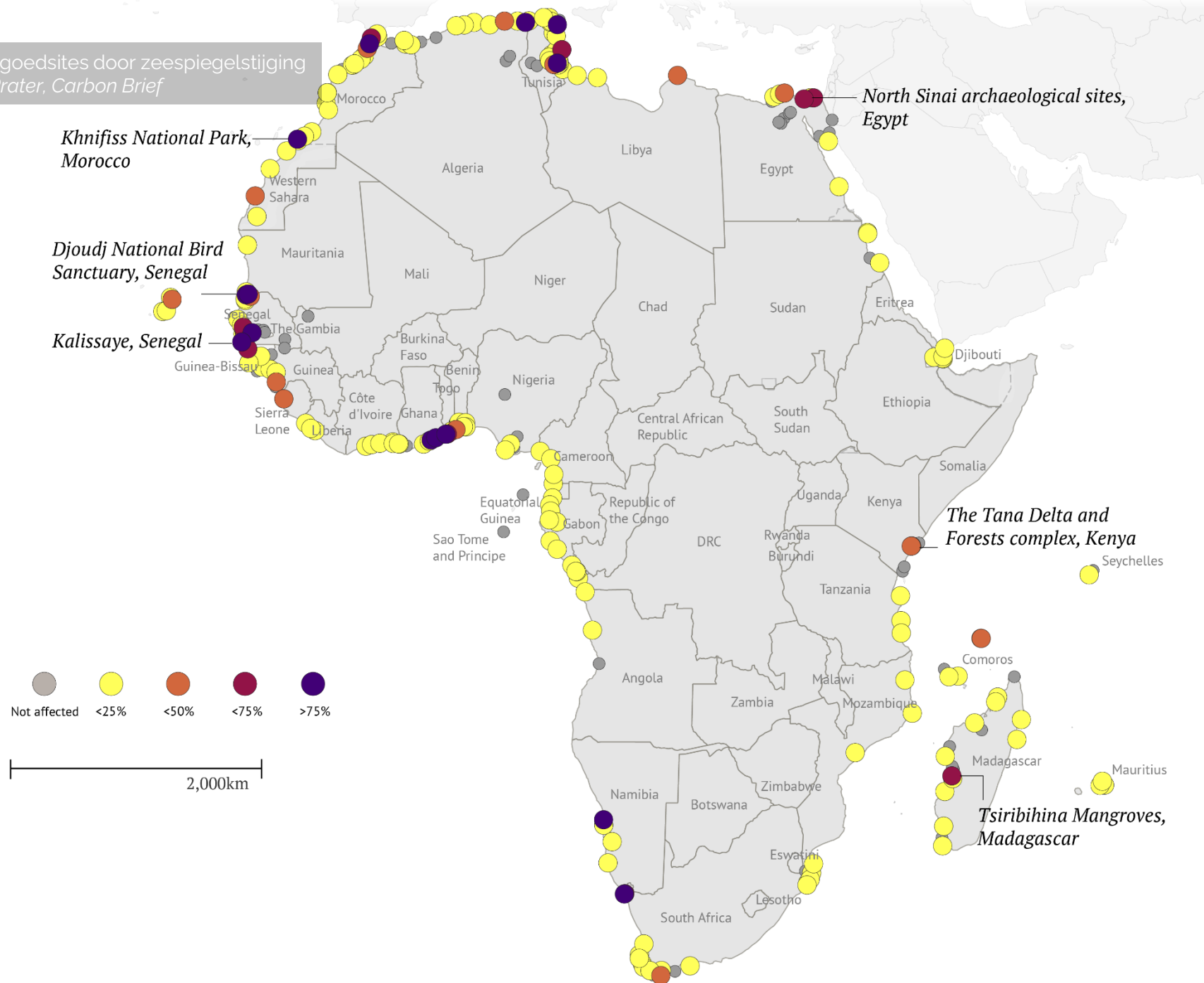
Wereldwijd probleem

1. Nederland heeft de middelen en tijd om zich voor te bereiden
2. Kleine eilandstaten en arme landen niet
3. Discussie over rechtvaardigheid
4. Wat vindt u? Denk er maar eens over na.

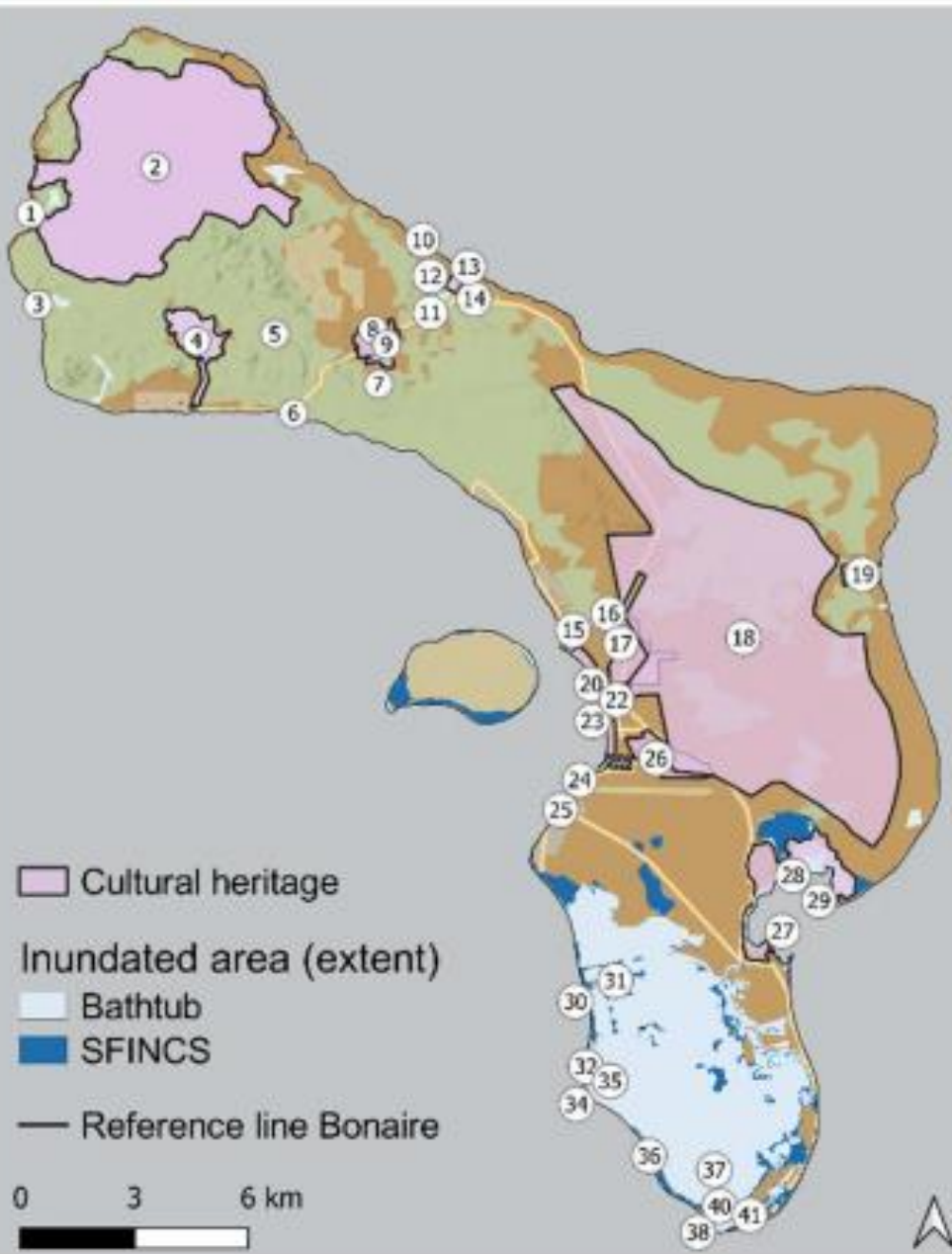
De eilandengroep Tuvalu
Foto: Reuters

Bedreigde werelderfgoedsites door zeespiegelstijging
Vousdoukas & Tom Prater, Carbon Brief

Cultural heritage overlaid with the flood extent of scenario SSP 1-1.9, 2050 (Bathtub vs SFINCS)

1	Boka Slagbaai
2	Washinton Slagbaai
3	Playa Frans
4	Gotomeer
5	Dos Pos
6	Landhuis Karpata
7	Lourdes grotto
8	Rincon
9	San Ludovico catholic church
10	Piedra di Boneiru
11	Mangazina di Rei
12	Kaomati
13	Boka Onima
14	Indian inscriptions
15	Playa Lechi and tamarind tree
16	Höfi Kultural
17	Antriol
18	Kunuku area
19	Lagun
20	Playa
21	Pasa Machi Mimi
22	Bestuurskantoor
23	Fort Oranje
24	Donkey Beach
25	Bachelor's Beach
26	Tera Kòrà
27	Sorobon
28	Mangroves
29	Lac Cai
30	Blue obelisk
31	New salt pans
32	Pink Beach
33	White obelisk
34	White slave huts
35	Old salt pans
36	Atlantis fishermen's hut
37	Flamingo Sanctuary
38	Red obelisk
39	Red slave huts
40	Old salt pans
41	Willemstoren

Landschap met vissers en turfstekende boeren in het veen
Hendrik Willem Schweickhardt (1746-1797)

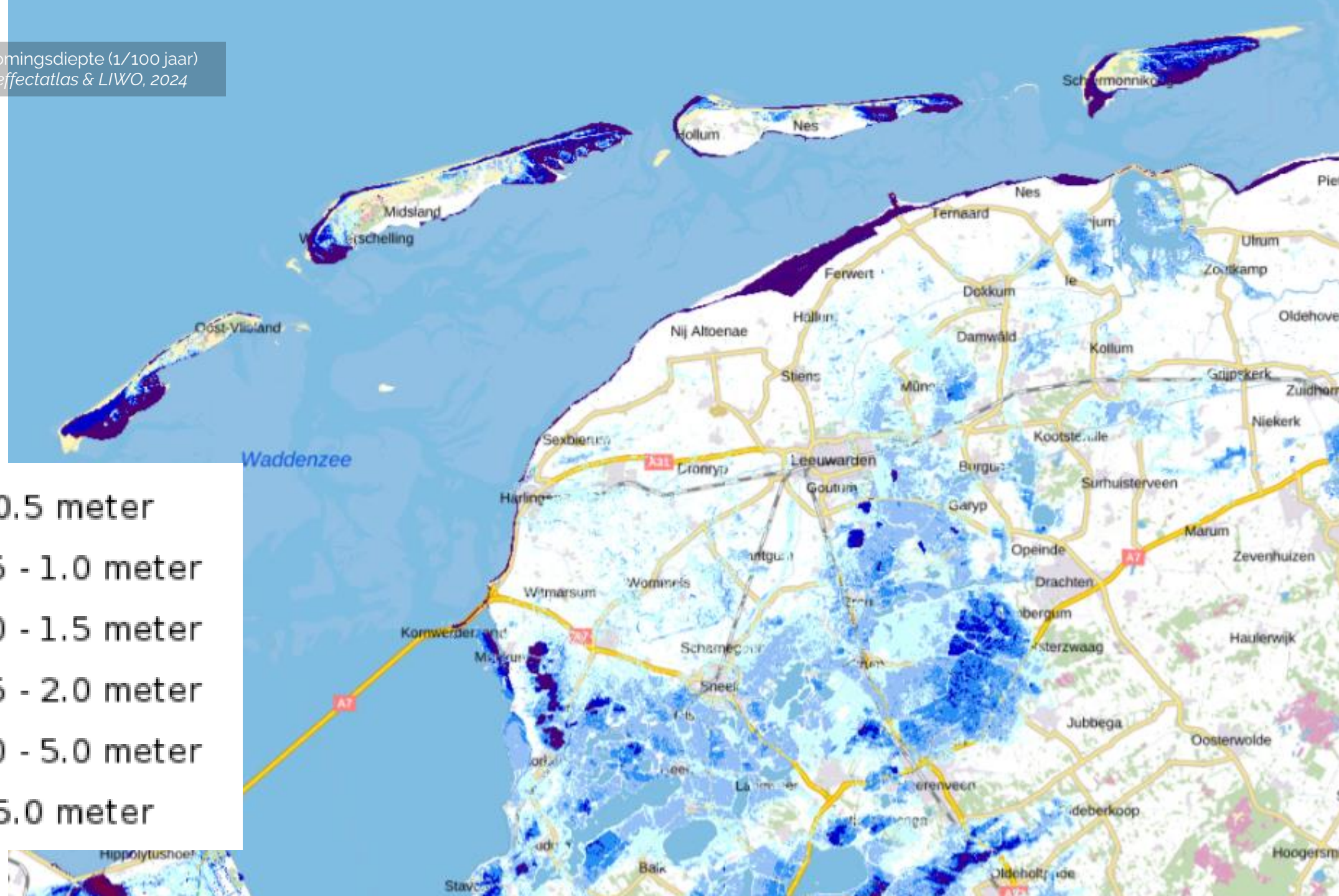
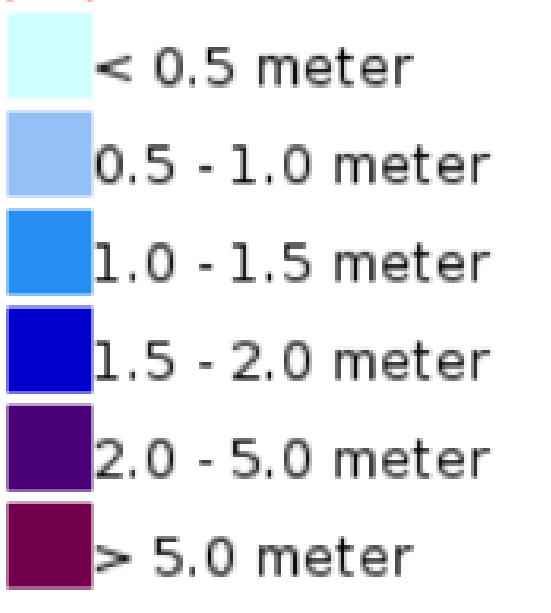
En Friesland dan?

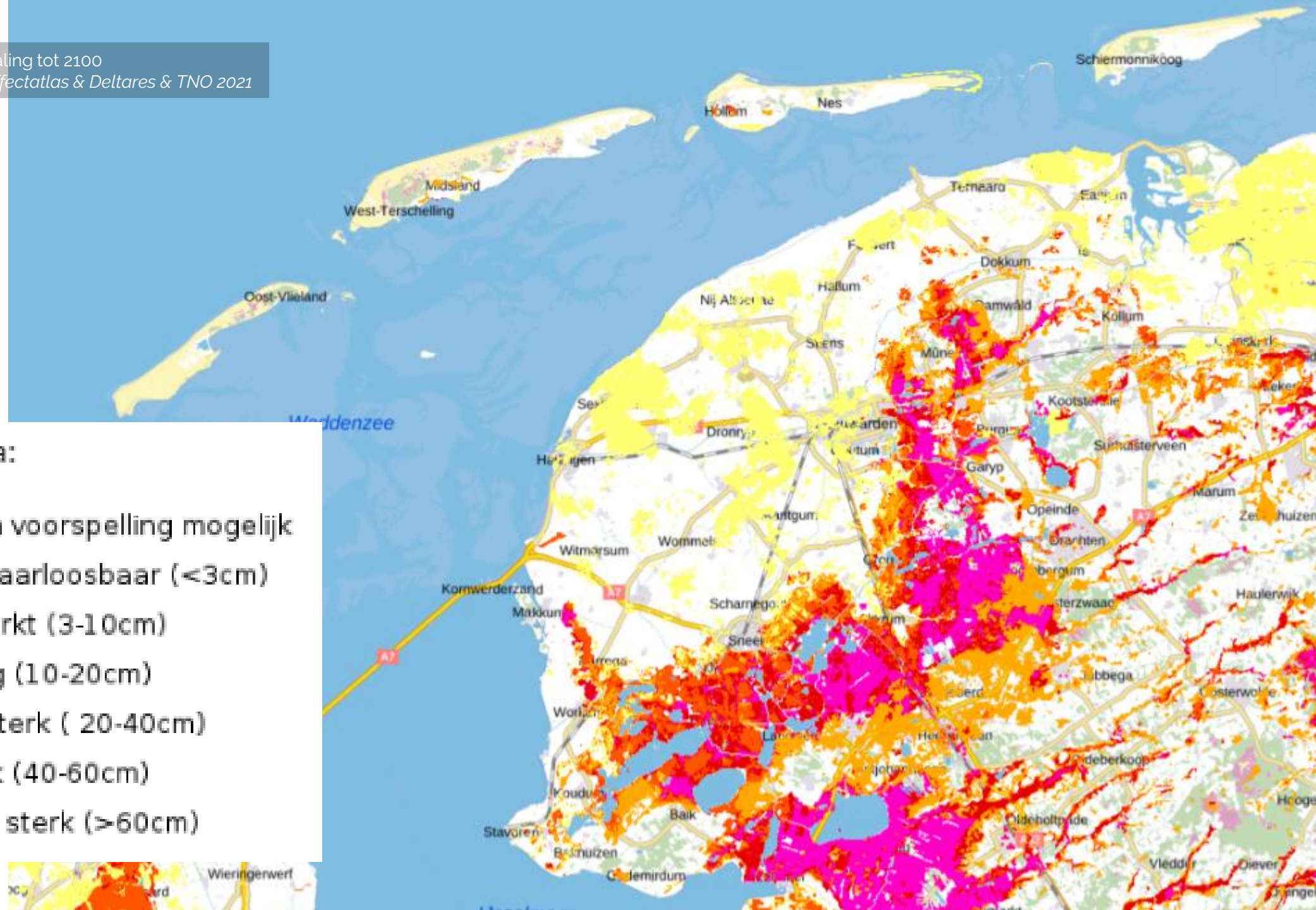

Turfsteken door monniken, ca. 1300
Hendrik Sluyter, 1865 - 1870

Ervaart u al gevolgen van klimaatverandering?

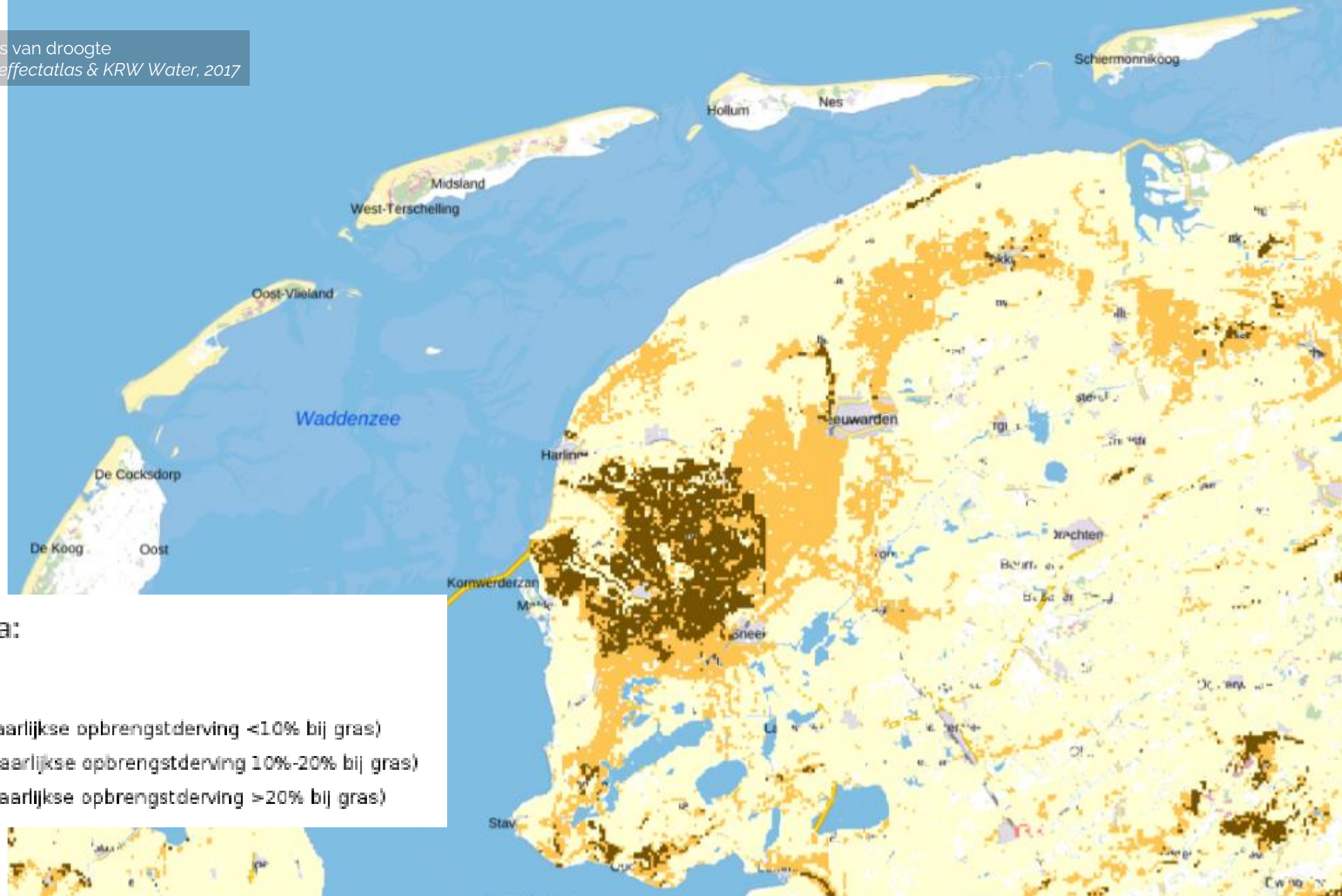

Legenda:

- Geen voorspelling mogelijk
- Verwaarloosbaar (<3cm)
- Beperkt (3-10cm)
- Matig (10-20cm)
- Vrij sterk (20-40cm)
- Sterk (40-60cm)
- Zeer sterk (>60cm)

Legenda:

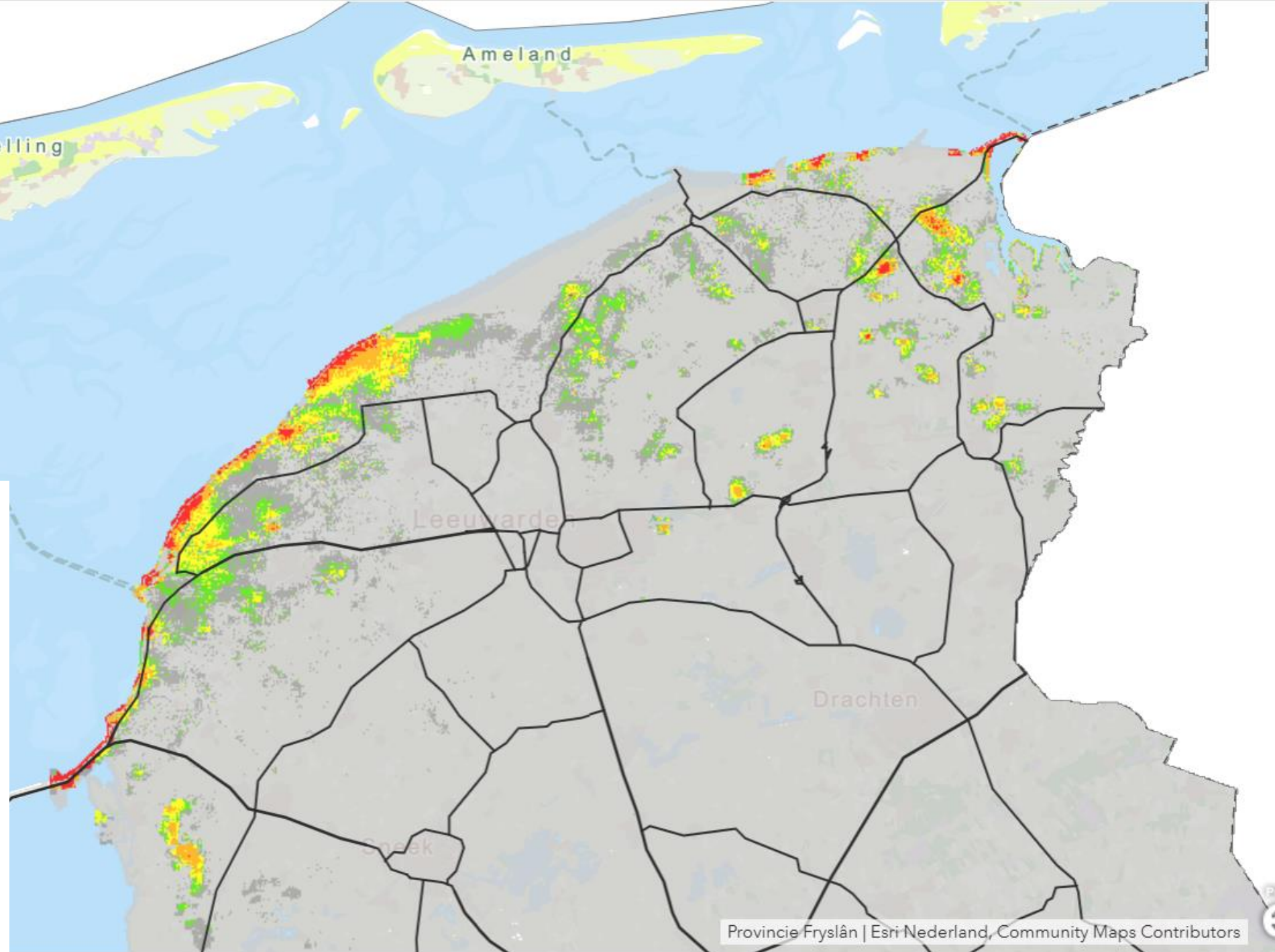
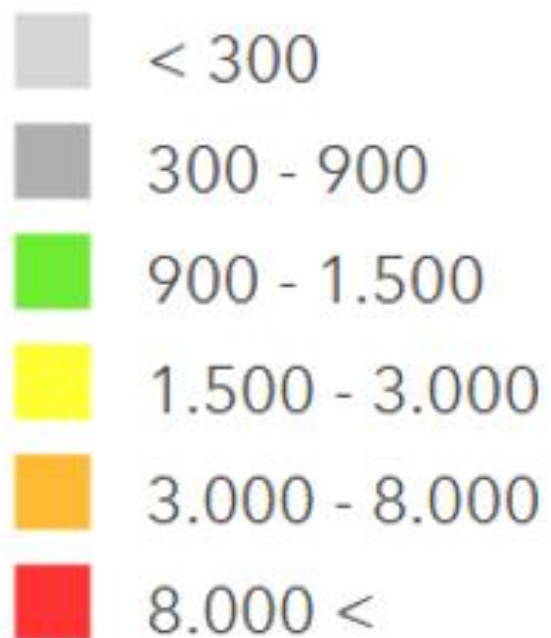
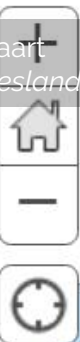

Laag (jaarlijkse opbrengstderving <10% bij gras)

Matig (jaarlijkse opbrengstderiving 10%-20% bij gras)

Hoog (jaarlijkse opbrengstderving >20% bij gras)

Verziltingskaart
Provincie Friesland

4. Wat wij van onze voorouders kunnen leren

Greppelland bij Jorwerd
Foto: Maarten Delobet

Impressie van de Kasterense Watermolen in het landschap rond het jaar 1500
Paul Becx, landschapsbiografie van de Dommel

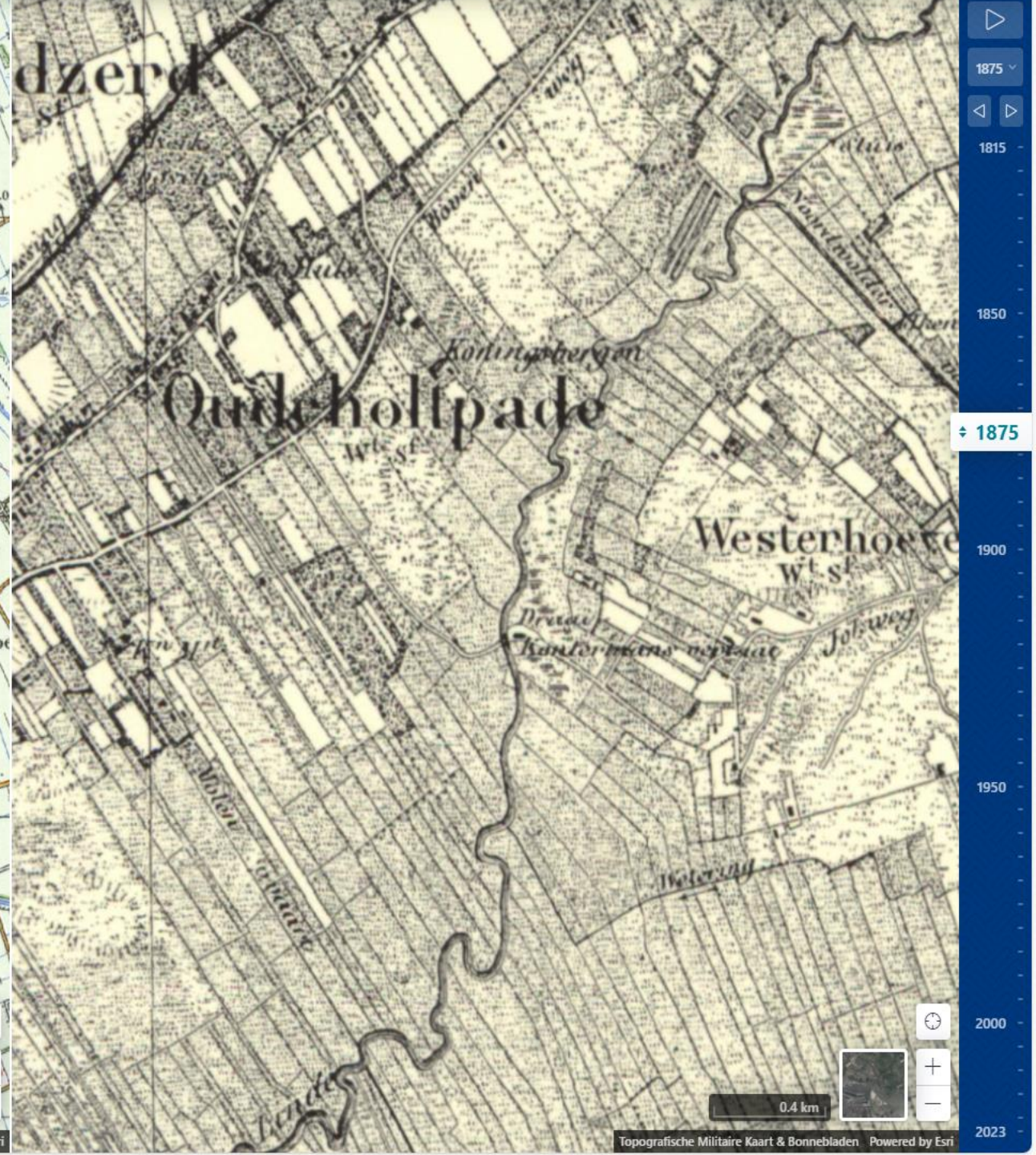
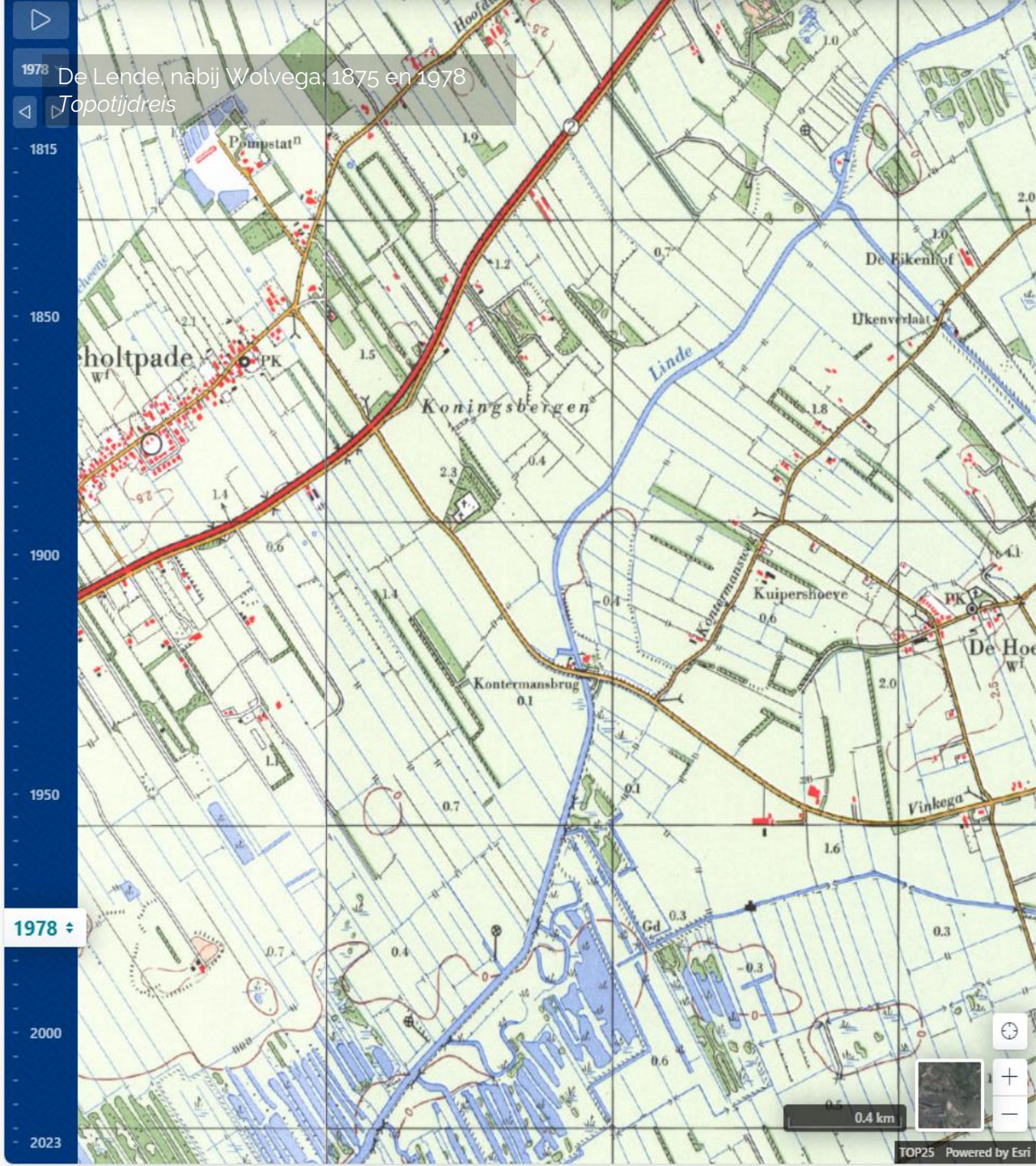

Graslandbevlloeing
Luc Jehee, Landgoed Lankheet

Experimenteren met zilte teelten
Foto: Rijksdienst voor het Cultureel
Erfgoed

Hermeandering van de Lende
It Fryske Gea

Overstroming van het park "De Worp", Deventer, Nederland, Maart 1914.
Fotocollectie 'Het Leven' (1906-1941)

5. Nieuwe vormen van erfgoed

Venetië - Een aanzet tot verbeelding
Steve Schaft (2023)

Alde Feanen, altijd in verandering
Foto: IVN

INHOUD

2

4 | Koetshuizen

Tot nu toe bleven koetshuizen in de erfgoedzorg onderbelicht. Daarom gingen onderzoekers aan de slag, op buitenplaatsen en bij kastelen.

16 | 'Elementen van huizen'

Wie in Den Haag bij minister Mona Keijzer op bezoek is, kan het reusachtige felgekleurde kunstwerk aan de muur niet ontgaan. Wat is dit?

20 | Romeinse resten

Op de akkers en velden op de Riesenbergh heeft hobby-archeoloog Huub Spronck al heel wat opgegrapt. Het is tijd voor onderzoek.

26 | Rond de borgen

De landhuizen van Groningen hebben vaak een middeleeuwse oorsprong. Het gebied rond deze borgen heeft er vanouds een nauwe relatie mee.

VERDER IN DIT NUMMER

3 In Kort Bestek	22 Herstel Domtoren vastgelegd
8 Vloeiweiden op de kaart	25 Drie Dingen
10 Kunst Zoekt Plek	28 Neergestort erfgoed
11 Koloniaal erfgoed samengebracht	31 Het Monster
12 Omwallingen bij Laren	32 Monumenten isoleren
15 Aangenaam Kennis Te Maken	34 Publicaties
18 Kijkt!	36 Voor & Na

Foto voorzijde: Koetshuizen waren een vergtten groep monumenten. Ze zijn nu nauwegeast beschermd. Zie pagina 4.
PETER ARRIENS / NATHAN

Ons werk volgen?

- › Abonneer je op ons gratis tijdschrift!
- › Of volg onze sociale media
- › Interessante evenementen bij ons:
  - 23 okt: behoud archeologie in de bodem
  - 27 okt: Landschap is mensenwerk
  - 29 okt: watertoren symposium
  - 4 nov: waarderen doe je samen

Skûtsjesilen bij De Veenhoop
Foto: SKS skûtsjesilen

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Bedankt voor uw aandacht

Vragen & reacties mogen ook per mail: g.de.boer@cultureelerfgoed.nl

Gertjan de Boer
g.de.boer@cultureelerfgoed.nl